

В. О. Куліков

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КОРПОРАТИВНІ КРАМНИЦІ В ЗАВОДСЬКИХ ТА КОПАЛЬНЕВИХ ПОСЕЛЕННЯХ ДОНБАСУ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

Стаття про історію корпоративних крамниць – закладів роздрібної торгівлі, що їх відкривали містотвірні підприємства в робітничих поселеннях. Встановлено, що корпоративні крамниці були поширеним явищем у заводських та копальневих поселеннях Донбасу від часу появи цих поселень і до кінця імперської доби. Уявлення про такі крамниці як спосіб закабалити робітництво, домінуючі в історіографії, здебільшого ґрунтуються на свідченнях про їхню діяльність до середини 1880-х років, коли трудові відносини у промисловості були законодавчо неврегульовані. З другої половини 1880-х років трудове законодавство, робітничий рух, а головне – вільний ринок праці стримували бажання підприємців нажитися на своїх робітниках і спекулювати товарами першої необхідності.

Ключові слова: корпоративні крамниці, заводські та копальневі поселення, роздрібна торгівля, Донбас.

Статья об истории корпоративных магазинов – розничных торговых заведений, учреждаемых градообразующими предприятиями в рабочих поселках. Показано, что корпоративные магазины были распространенным явлением в заводских и рудничных поселениях Донбасса с момента появления этих поселений и до конца имперской эпохи. Представления о таких магазинах как о способе закабаления рабочих, доминирующие в историографии, в основном основаны на сведениях об их деятельности до середины 1880-х годов, когда трудовые отношения в промышленности не были законодательно урегулированы. Со второй половины 1880-х годов трудовое законодательство, рабочее движение, а главное – свободный рынок труда сдерживали желание предпринимателей нажиться на своих рабочих и спекулировать товарами первой необходимости.

Ключевые слова: корпоративные магазины, заводские и рудничные поселки, розничная торговля, Донбасс.

The paper is about the history of company stores in the Donbas during the imperial industrialization. It demonstrates that company stores existed in the area from the emergence of company towns until the fall of the Russian Empire. The image about company stores as a means to exploit and enslave workers is based on the evidence from the initial period of the company towns' history. After the mid-1880s, the labor legislation, labor movement, and free labor marked limited the endeavors of the enterprises to use this tool to make extra profit on their employees. Competition from other stores and mines in the same labor market held down the prices in the company stores. From the turn of the nineteenth century, prices at company stores were similar to those in the nearby independent stores, and the higher wages of workers might have compensated for the higher store prices around the isolated mines.

Key words: company stores, company towns, retail, Donbas .

Однією з типових рис заводських та копальневих поселень в індустріальну добу були корпоративні крамниці – заклади роздрібної торгівлі, засновані містотвірними

підприємствами. У робітничому фольклорі й публіцистиці корпоративні крамниці стали символом корпоративної гегемонії. У найвідомішій у світі пісні про шахтарів «Шістнадцять тонн», що її у 1950-ті роки спопуляризував американський співак Теннессі Форд, згадано корпоративну крамницю, якій шахтар «заборгував свою душу».

Радянські історики, ідучи за Володимиром Леніним, що назвав корпоративні крамниці «суцільним пограбуванням [робітників]», трактували їх виключно як спосіб наживи, який підприємці практикували у підконтрольних робітничих поселеннях [9, с. 162, 183; 11, с. 8]. У роботах дослідників трудового законодавства та істориків праці йдеться про корпоративну роздрібну торгівлю, але історію корпоративних крамниць у східноєвропейській історіографії спеціально не досліджено.

Ця стаття вивчає корпоративні крамниці на території Донецького басейну. Вона дає відповідь на три запитання: 1) Якою мірою були поширені корпоративні крамниці на Донбасі в період капіталізму? 2) Навіщо компанії створювали й утримували корпоративні крамниці? 3) Чи справді корпоративні крамниці були механізмом наживання підприємств на робітниках та способом прикріпити їх до робочого місця?

Джерела містять суперечливі відомості щодо поширення корпоративних крамниць на Донбасі. Фабричний інспектор Володимир Святловський свідчив, що в Харківському фабричному окрузі, до якого належала й територія Донецького басейну, корпоративні крамниці були поширені до середини 1880-х років, а потім стали «рідкісним явищем» [17, с. 720]. Однак він оглядав тільки підприємства обробної промисловості, здебільшого розташовані в густонаселених районах. У заводських та шахтарських поселеннях, часто розташованих подалі від великих населених пунктів, ситуація могла бути інша. Земські дослідження копальневих поселень Бахмутського та Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії в середині 1880-х років засвідчили, що на багатьох копальнях Донбасу корпоративні крамниці були поширеним явищем [14, с. 319, 15, с. 375–376]. Про їхню поширеність є також поодинокі свідчення представників державної влади. У січні 1887 р. помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському повіті Яковлев писав директору Департаменту поліції П. М. Дурново, що корпоративні крамниці «є майже при кожній вугільній копальні [на Донбасі]» [11, с. 83].

Середина 1880-х років стала зламним моментом в історії корпоративної роздрібною торгівлі. 1886 р. російський уряд почав законодавчо регулювати роботу корпоративних крамниць. Спеціальною постановою уряд заборонив підприємствам розплачуватися з робітниками купонами, умовними знаками, хлібом, товаром та іншими предметами замість грошей, а також брати з робітників відсотки за гроші, видані їм у борг (ст. 99 Промислового статуту). Порушники підлягали штрафу від 50 до 300 рублів [7, с. 18]. Корпоративні крамниці могли продавати робітникам у кредит лише предмети першої необхідності, перелік яких узгоджували з Присутствами щодо фабричних справ [1, с. 23].

Джерела переконливо свідчать, що корпоративні крамниці залишалися поширеним явищем на Донбасі й після 1880-х років. Гірничий інженер Олександр Терпигорев, який у 1890-х рр. працював на Сулінському металургійному заводі в Області Війська Донського, зазначав, що до 1895 р. усі продукти шахтарі здебільшого купували в корпоративних крамницях. Після того, як уряд заборонив підприємствам надавати робітникам продукти в кредит через рудничні крамниці, цих закладів стало менше, але «й після цієї формальної заборони такі крамниці подекуди залишилися» [19, с. 76].

Інший сучасник, економіст Євген Рагозін, який в середині 1890-х років побував у низці заводських та копальневих поселень Донбасу згадував, що «поза сумнівом, [корпоративна] крамниця тривалий час була джерелом прибутків на багатьох копальнях, і сліди такого способу експлуатації народної праці не стерлися цілком і дотепер [1894 р.]» [10, с. 103].

1906 р. російський уряд видав постанову про те, що надання торговцями кредиту робітникам з подальшим вирахуванням із зарплати – прихована розплата товаром замість грошей, і заборонив такі дії. Проте кредит у заводських та копальневих крамницях із

подальшим вирахуванням із заробітної плати не заборонили [1, с. 21]. Отже, заводські та копальневі крамниці функціонували до кінця імперської доби.

Компанії утворювали корпоративні крамниці з різних причин. Більшість заводів та копалень на Донбасі виникли далеко від великих міст і розвиненої торгівельної інфраструктури. У цих умовах підприємства мали потурбуватися про постачання своїх робітників продуктами харчування, одягом, побутовими товарами. Якщо на початковому етапі історії заводських та копальневих поселень поява корпоративних крамниць була для компаній радше вимушеним кроком, то надалі містотвірні підприємства могли віддати роздрібну торгівлю незалежним підприємцям. Середні та великі підприємства зазвичай далі утримували корпоративні крамниці, але також дозволяли іншим підприємцям відкривати магазини та організовували роботу базарів.

У невеликих поселеннях було надто мало споживачів для кількох магазинів. Монополія загрожувала тим, що робітники потраплять у боргову кабалу до третіх осіб, а витрати компенсуватиме містотвірна компанія, яка мала платити більше, щоб компенсувати підвищені ціни. Монополія ставала неминучою, тому містотвірні підприємства прагнули принаймні її контролювати. На думку компаній, це було справедливо, адже пріоритет отримати прибутки там, де це було можливо, мав належати тому, хто побудував місто.

У деяких випадках містотвірні компанії свідомо перешкоджали, щоб у копальневе або заводське поселення приходили незалежні роздрібні торговці. Проте корпоративні крамниці переважно посідали чільну позицію на місцевому ринку навіть за наявності конкурентів. Конкурентною перевагою корпоративних крамниць щодо інших підприємців був доступ до інформації про кредитоспроможність робітників, а також механізми примусового стягування боргів. Корпоративні крамниці були пов'язані з містотвірним підприємством, тому мали інформацію про заробітну плату. Також компанії могли вираховувати частину заробітної плати за товари, які робітники взяли в кредит у корпоративних крамницях.

Корпоративні крамниці могли отримувати прибутки не тільки внаслідок завищених цін, але й через те, що, на відміну від незалежних торговців, майже не мали маркетингових витрат. Такі крамниці могли зекономити на рекламі та асортименті товарів.

Крім постачання харчових продуктів і побутових товарів, корпоративні крамниці мали ще низку інших економічних, соціальних та культурних функцій [21, с. 128; 23, с. 177]. Вони часто ставали місцем соціалізації – майданчиком для повсякденного спілкування жителів робітничих поселень, обмінювання новинами й чутками. Часто корпоративна крамниця була місцем, де можна було надіслати листа й заплатити за комунальні послуги. Нарешті, у деяких заводських та копальневих поселеннях біля корпоративної крамниці наймали на роботу, а отже, це місце відігравало роль трудової міні-біржі. Загалом тут перетиналися шляхи всіх жителів поселення різних професій, статків і національностей.

У 1880-х роках очевидці описують заводські та рудничні крамниці як спекулятивні а то й шахрайські заклади. Земське обстеження копалень Слов'яносербського повіту середини 1880-х років засвідчило, що ціни на харчові продукти у крамницях в середньому були на 25 % вищі за ринкові [15, с. 376]. Особливо вразили статистиків звичаї на Голубівській копальні (нині – м. Первомайськ Луганської області), на якій працювало 500 осіб, де адміністрація систематично затримувала зарплату на кілька місяців, тому робітники змушені були брати товари за завищеними цінами в корпоративній крамниці в кредит [15, с. 376]. Про цю копальню згадував 1887 р. помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському повіті Яковлев у листі до директора Департаменту поліції П. М. Дурново. Яковлев докладно описував механізм обплітання робітника боргами на копальні, де за умовами договору перші три місяці зарплату робітникам не видавали. Водночас шахтарі були змушені брати продукти з копальневої крамниці за завищеними цінами, де їх часто обважували. Скаржитися на шахрайство представникам державної влади робітники не могли, адже багато з них мали прострочені паспорти [11, с. 83–84].

Дієвим механізмом монополізації роздрібної торгівлі було те, що підприємства використовували грошові сурогати. У багатьох випадках заводські та копальневі крамниці давали товари у кредит або приймали спеціальні купони, видані компанією замість частини заробітної плати. Про практику виплачувати частину заробітної плати купонами повідомляв фабричний інспектор Володимир Святловський та інші сучасники [18, с. 24]. Система купонів нагадувала сучасні кредитні картки, однак отоварити купони можна було тільки в корпоративній крамниці. Робітник, який брав частину зарплати купонами, не міг вільно купувати продукти там, де йому хотілося.

Кредитування робітників через систему грошових сурогатів могли використовувати не тільки заради наживи. Деякі управлінці в такий спосіб хотіли впевнитися, що позичальник не витратить ці кошти на горілку. Однак «конвертувати» купони у гроші або горілку було справою техніки. Самі крамарі часто скуповували їх на 15–20 % нижче від номінальної ціни, або робітник міг продати товари з крамниці на ринку й купити питво [2, с. 10, 7, с. 35]. Тому це була не дуже ефективна система боротьби з пиятикою.

Корпоративні крамниці особливо зловживали своєю монополією в той період, коли заробітну плату виплачували нерегулярно: підприємці могли затримувати заробітну плату на місяці, змушуючи робітника брати товари у крамниці в кредит. Закон 1886 р. зобов'язував підприємства виплачувати заробітну плату мінімум раз на місяць, проте виплату нерідко затримували й після й після 1886 р.

У ХХ ст. робітники обробної промисловості Катеринославської губернії майже всю зароблену зарплату отримували готівкою. Відрахування за продукти й товари, взяті робітниками з фабричних крамниць, становили менше ніж 1 % від заробленого [16]. Частка натуральної оплати (або вирахування зарплати за продукти й послуги) була більша для робітників, які мешкали в заводських та копальневих поселеннях. У розрахунковому таблиці заробітної плати робітників Рутченківської копальні за травень-липень 1892 р. зазначено, що до третини заробленого робітники отримували продуктами з копальневої крамниці [16].

Водночас навіть до початку законодавчого регулювання системи виплати зарплати й діяльності корпоративних крамниць були підприємства, які не спекулювали товарами першої необхідності із власними робітниками. Володимир Іславін, який 1874 р. за дорученням уряду оглянув усі приватні металургійні заводи й вугільні копальні Донбасу, спостерігав, що на «передових» підприємствах, як-от Юзівський завод та Корсунська копальня (Горлівка), власники створювали продуктові крамниці, що продавали товари робітникам «за ринковою ціною» [15, с. 83]. Фабричний інспектор Яків Михайловський у середині 1890-х років зазначав, що хоча робітники здебільшого купували товари в заводській крамниці, ніщо не заважало їм купувати ці товари в інших місцях. Крім того, у багатьох робітничих поселеннях з дозволу, а іноді навіть з ініціативи містотвірних підприємств, організовували базари, на які місцеві селяни привозили свої продукти [8, с. 470].

Середні й великі компанії, замість того, щоб наживатися на своїх працівниках, прагнули привабити кваліфікованих спеціалістів нормальними цінами на споживчі товари, пропонуючи їхній широкий асортимент. Тому такі компанії дозволяли незалежним дрібним торговцям здійснювати роздрібну торгівлю у своїх містах. У рекламному альбомі, виданому до Промислової виставки 1896 р. у Нижньому Новгороді, Новоросійське товариство, засновник і розпорядник міста Юзівка, спеціально зазначало: «Заводоуправління не бере жодної участі, ні безпосередньої, ані опосередкованої, у доставлянні робітникам провіанту й життєвих припасів, а зароблену платню видає кожному робітнику на руки» [20, с. 2].

Сучасник Микола Кроликов, що працював помічником бухгалтера копальневої крамниці в Горлівці, у своїх спогадах навів місцеві ціни станом на березень 1900 р.: кілограм баранини коштував 20 коп., десяток яєць – 7–10 коп. За його словами, «усе було дешеве, добрий повний стіл (сніданок, обід і вечерю) можна було мати за 12–15 руб. на місяць» [6, с. 59].

Порівнюючи ціни в деяких заводських та копальневих поселеннях початку ХХ ст. на основі обстежень міст, здійснених Центральним статистичним комітетом МВС 1904 та 1910 рр., можна побачити, що ціни на базові продукти харчування були такі самі або трохи вищі за ціни в адміністративних центрах регіону (Таблиця 1).

Таблиця 1

Ціни взимку на харчові продукти в деяких містах Катеринославської губернії й Області Війська Донського, коп. за фунт [3; 4, с. 601–603]

Місто	Житній хліб		Цукор	
	1904 р.	1910 р.	1904 р.	1910 р.
Олександрівськ-Грушевський	2,0	3,0	15,5	15,0
Катеринослав	2,0	3,0	16,0	16,0
Бахмут	2,5	2,5	14,5	14,5
Кам'янське	2,0	2,5	16,0	15,0
Юзівка	2,5	3,5	15,0	15,0

У невеликих та географічно віддалених поселеннях через малу конкуренцію й більші транспортні витрати на привезення продуктів ціни могли бути трохи вищі. Дрібним крамницям з малим обігом треба було підвищувати ціни, щоб бути прибутковими. Однак у таких випадках вищі ціни зазвичай компенсували й вищими зарплатами.

Монополію корпоративних крамниць в умовах вільного ринку обмежувала небезпека втратити робочу силу [22]. Вугільні компанії пропонували робітникам «пакет зайнятості», який складався з заробітної плати, соціальних послуг (корпоративне житло, лікарня, школа тощо), а також розмірів витрат на фізіологічні потреби. Якщо високі ціни не компенсували вищими заробітками, робітники просто переходили на інші підприємства. До середини 1880-х років, коли уряд зобов'язав підприємства виплачувати заробітну плату робітникам мінімум раз на місяць, адміністрація копалень затримувала заробітну плату й обплутувала робітників боргами. Проте з другої половини 1880-х років такі дії були поза законом. Відповідно, якщо робітник полишав роботу й переходив на інше підприємство, він втрачав максимально місячний заробіток. Для некваліфікованих робітників, що рахували кожную копійчину, це була велика втрата, але навряд тут можна говорити про можливість «заборгувати корпоративній крамниці душу», як про це співали в пісні «Шістнадцять тонн».

Отже, корпоративні крамниці на Донбасі в добу капіталізму були поширеним явищем. Проте уявлення про такі крамниці як боргову кабалу здебільшого ґрунтуються на свідченнях про їхню діяльність до середини 1880-х років, коли трудові відносини у промисловості законодавчо були неврегульовані. Затримуючи виплату заробітної плати, підприємці, з одного боку, змушували робітників купувати товари в заводських та копальневих крамницях за завищеними цінами, а з іншого, «прикріпляли» робітника до підприємства. З другої половини 1880-х років трудове законодавство, робітничий рух, а головне – вільний ринок праці стримували бажання підприємців нажитися на своїх робітниках. У середніх і великих робітничих поселеннях, крім корпоративних крамниць, функціонували інші заклади роздрібної торгівлі, а ціни були такі самі або трохи вищі, ніж в інших містах регіону. У невеликих і географічно ізольованих поселеннях могла виникати монополія закладів роздрібної торгівлі, що продавали товари за завищеними цінами. Однак у такому випадку підприємства мали компенсувати робітникам це вищою зарплатою, інакше вони втрачали робочу силу. Розвиток транспорту й підвищення мобільності робітників протягом останньої третини ХІХ – поч. ХХ ст. також демонополізували корпоративні крамниці.

Література

1. Балабанов М. С. Фабричные законы: Сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства / М. С. Балабанов. – СПб.: б. изд., 1909. – 264 с.
2. Гаршин Е. М. Отчет о поездке на Юзовский завод и попутные заметки о техническом образовании в Донецком каменноугольном районе / Е. М. Гаршин. – СПб.: тип. В. Демакова, 1892. – 49 с.
3. Города России в 1904 году / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: типо-лит. Ныркина, 1906. – 907 с.
4. Города России в 1910 году / Центральный статистический комитет МВД. – СПб.: типо-лит. Ныркина, 1914. – 1200 с.
5. Иславин В. И. Обзор каменноугольной и железодобывающей промышленности Донецкого края / В. И. Иславин // Горный журнал. – 1875. – Т. 1. – С. 54–95.
6. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Ч. 1 / Ред. Сусликов В. Є., Шевлякова Т. Ю., Маслова Л. В. – Горлівка: Поліпрес, 2008. – 292 с.
7. Либерман Л. А. В стране черного золота: Очерк развития заработной платы и революционного движения горнорабочих Донбасса / Л. А. Либерман. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1926. – 193 с.
8. Михайловский Я. Т. О заработной плате и продолжительности рабочего времени на русских фабриках и заводах / Я. Т. Михайловский // Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской Империи. – СПб.: тип. И. А. Ефрона, 1896. – С. 465–492.
9. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов – Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – 256 с.
10. Рагозин Е. И. Железо и уголь на Юге России / Е. И. Рагозин. – СПб.: тип. И. Гольдберга, 1895. – 192 с.
11. Робітничий рух на Україні (1885–1894 рр.): Збірник документів і матеріалів / Ред. В. І. Шандра. – К.: Наукова думка, 1990. – 440 с.
12. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 – жовтень 1910 р.). Збірник документів / Демченко М. В., Слюдікова М. В. – К.: Наукова думка, 1965. – 334 с.
13. Розрахунковий табель робітників, які працюють на поверхні при Ругченківській копальні // Державний архів Донецької області. – Ф. 179. – Оп. 1. – Спр. 1, 2.
14. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 2: Бахмутский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. – Екатеринослав: тип. Я. М. Чаусского, 1886. – 1092 с.
15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т. 3: Славяносербский уезд / Стат. отд-ние Екатеринослав. губ. земской управы. – Екатеринослав: тип. Я. М. Чаусского, 1886. – 591 с.
16. Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901–1914 гг. / М-во торговли и пром-сти, Отд. пром-сти. – Пг: тип. В. Ф. Киршбаума, 1903–1915.
17. Святловский В. В. Фабричный рабочий. Санитарное исследование здоровья русского фабричного рабочего в Привислянском крае и в Малороссии: материалы для медицинской географии и статистики России [Варшава, 1898] / В. В. Святловский // Антология социально-экономической мысли в России. Дореволюционный период. – СПб.: Русский Христ. гум. ин-т, 2000. – С. 702–743.
18. Святловский В. В. Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Харьковского округа / В. В. Святловский. – СПб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1886. – 126 с.
19. Терпигорев А. М. Воспоминания горного инженера / А. М. Терпигорев. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 272 с.

20. Шустов А. С. Альбом участников Всероссийской Промышленной и Художественной Выставки в Нижнем Новгороде 1896 года / А. С. Шустов. – СПб.: тип. М-ва путей сообщения, 1896. – разд. паг.
21. Allen J. B. Company Town in the American West / J. B. Allen. – Norman: U. of Oklahoma Press, 1966. – 205 p.
22. Fishback P. V. Did coal miners “owe their souls to the company store”? Theory and evidence from the early 1900s / P. V. Fishback // The Journal of Economic History. – 1986. – Т. 46. – № 4. – P. 1011–1029.
23. Shifflett C. A. Coal Towns: Life, Work, and Culture in Company Towns of Southern Appalachia, 1880–1960 / C. A. Shifflett. – Knoxville: U. of Tennessee Press, 1995. – 259 p.